

Омарова Г.Н.

өнертану докторы, ҚР БЖҒ Министрлігінің гранттық жобасының ғылыми жетекшісі,
академиялық профессор, Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: ogulzada@mail.ru

ҰЛТТЫҚ ҚАЗАҚ МУЗЫКАСЫНЫҢ МӘДЕНИ КОНТЕКСТЕРІ

Мақалада Қазақстан өзінің географиялық орналасу ерекшелігі бойынша Азия мен Еуропа (Шығыс пен Батыс) арасындағы орта аймақ ретінде сипатталуымен бірге бұл территория (Ұлы дала аймағы) табиғи-климаттық жағдайларына байланысты көшпелі мәдениет пен өркениеттің «бесігі» болғаны көрсетіледі. Бұл өркениеттің тарихы – адам мен табиғат арасындағы үйлесімді қарым-қатынаспен қатар өмір сүрудің тарихы. Мақалада көшпелілердің материалдық және рухани мәдениетінің кеңістіктік-хронологиялық сабақтастығы (С. Ақатаев), оның ішкі тұтастығы мен синкреттік бірлігі ашылады. Автордың пікірінше, музыкадағы синкретизм қазақтың фольклоры да, музыкалық-поэзиялық өнері де негізінде ежелгі наным-сенімдермен (тотемизм, шаманизм, әруақтарға табыну – тәңіршілдіктің құрамдас бөліктері ретінде) және магиялық ғұрыптармен байланысын анықтайды. Автор өз мақаласында белгілі ғалым Е. Тұрсыновтың еңбектеріне сүйене отырып, бақсы (шаман), ақын, жырау, сал, сері, күйші сияқты музыка мәдениетін таратушылардың қоғамның рухани өміріндегі маңызды рөлін және қызметін нақтылайды. Сондай-ақ, қазақ музыкатануында Ә. Мұхамбетова ашқан фольклор мен ауызекі кәсіби музыканың тәңіршілік мүшел күнтізбесімен байланысы қазақ музыкасының этномәдени негізін және оның жүйелі түрінде жіктелген құрылымын анықтауға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: көшпелілер мәдениеті, синкреттік, көне наным-сенімдер, магиялық ғұрып, бақсы, жырау, сал-сері, күйші, тәңіршілік мүшел күнтізбесі.

Omarova G.

Doctor of arts, scientific director of the grant project of the MES RK,
academic professor, T. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: ogulzada@mail.ru

Cultural contexts of Kazakh traditional music

The article reveals the features of the geographical location of Kazakhstan as the middle territory between Asia and Europe (East and West). At the same time, due to climatic conditions, this territory (zone of the Great Steppe) was the «cradle» of nomadic culture and civilization, the whole history of which is represented as a history of coexistence and harmonious interrelationship between man and nature. The article notes the spatial and chronological continuity of the material and spiritual culture of nomads (S. Akataev), its internal integrity and syncretic unity. According to the author, syncretism in music is related to the fact that both folklore and the musical and poetic art of the Kazakhs are connected with ancient beliefs (totemism, shamanism, the cult of ancestors as components of Tengrism) and ritual and magical rituals. In the article, the author, based on the works of the famous scientist E. Tursynov, specifies the functioning and the most important role in the spiritual life of society of such carriers of musical culture as bacsy (shamans), akyns, zhyrau, sal, seri, kuishi. It is also stated that the connection of folklore and oral-professional music of Kazakhs with the Tengrian calendar (mushel), derived in the Kazakh musicology by A. Mukhambetova, made it possible to identify the ethnocultural basis of Kazakh music and its systemic classification structure.

Key words: nomadic culture, syncretism, ancient beliefs, magic ritual, shaman-bacsy, zhyrau, sal-seri, kuishi, Tengrian calendar.

Омарова Г.Н.

доктор искусствоведения, научный руководитель грантового проекта МОН РК,
академический профессор, Казахская национальная академия искусств им. Т.К. Жургенова,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: ogulzada@mail.ru

Культурные контексты казахской традиционной музыки

В статье раскрываются особенности географического расположения Казахстана как срединной территории между Азией и Европой (Востоком и Западом). Вместе с тем в силу природно-климатических условий эта территория (зона Великой степи) явилась «колыбелью» кочевой культуры и цивилизации, вся история которой представляется историей сосуществования и гармоничного взаимоотношения человека и природы. В статье отмечается пространственно-хронологическая преемственность материальной и духовной культуры кочевников (С. Акатаев), ее внутренняя целостность и синкретическое единство. По мнению автора, синкретизм в музыке связан с тем, что и фольклор, и музыкально-поэтическое искусство казахов своими истоками связаны с древними верованиями (тотемизм, шаманизм, культ предков как составные части тенгрианства) и ритуально-магической обрядностью. В статье автор, опираясь на труды известного ученого Е. Турсынова, конкретизирует функционирование и важнейшую роль в духовной жизни общества таких носителей музыкальной культуры, как баксы (шаманы), акыны, жырау, сал, сери, кюйши. Также констатируется, что выведенная в казахском музыкознании А. Мухамбетовой связь фольклора и устно-профессиональной музыки казахов с тенгрианским календарем мүшел позволила выявить этнокультурную основу казахской музыки и ее системную классификационную структуру.

Ключевые слова: культура кочевников, синкретизм, древние верования, магический ритуал, шаман-баксы, жырау, салы-сери, кюйши, тенгрианский календарь.

Кіріспе

Орталық Азияның дербес аумағы бола тұра, қазіргі Қазақстан жері Еуразияның ең ірі мәдени ареалдарын (Шығыс Еуропа, Таяу, Орта, Оңтүстік-шығыс Азия және Оңтүстік Сібір) қосып, оларды бір-бірімен байланыстырған орталық буын болғанын қазіргі география мен тарихи зерттеулер растайды. Сондықтан да өзінің географиялық жағдайы мен тарихи дамуының арқасында бұл аса қомақты аумақ ұзақ уақыт бойы «Шығыс пен Батыс арасындағы табиғи көпір болып, оның байырғы тұрғындары Еуразияның миграциялық жолдарының ең ортасында тұрды» (История Казахстана, 1983: 123).

Батыс пен Шығысты байланыстырып тұрған магистральді жол және бүкіл Орталық Азияда болып жатқан үлкен миграциялық процестер Қазақстан территориясына әртүрлі тарихи кезендерде көптеген діндердің (зороастризм, буддизм, христиандық, манихейлік, ислам) келіп орнығуына мол әсерін тигізді.

Алайда Қазақстанның біз көрсеткен тарихи-географиялық шекараластық жағдайы мұнда әртүрлі мәдениеттердің, атап айтқанда, батыс және шығыс мәдениеттерінің эклектикалық, яғни, жапсарлас қосындысын білдірмейді. Керісінше, ұлттың құрылу және даму жолындағы этногенетикалық және тарихи процестердің күрделілігі қазақ мәдениетінің өзгешелігін туғызды.

Қазақ мәдениеті Орталық Азия көшпелі мәдениетінің, ал ол, өз кезегінде, Азия (Шығыс) және Еуразия мәдениетінің бір бөлігін құрайды. Сонымен қатар, Қазақстанның бірқатар мәдениеттанушылардың айтуынша, көшпенділер мәдениеті өмір сүру салты, әлеуметтік-қоғамдық, дүниетанымдық және жалпы өркениеттік негіздері бойынша батыс мәдениеттеріне де, шығыс мәдениеттеріне де қарама-қайшы келеді. Бұл қарама-қайшылық ең алдымен *көшпелі өркениеттің* отырықшы-егіншілік өркениеттен айрықша ерекшелігінен көрінеді (Оразбаева, 2005). Қазақ жерінің дарқан даласы Еуразияның көптеген халықтар мен тайпалардың өміріндегі ең маңызды процестерінің «эпицентрі» ретінде «орталық» орын алуына қарамастан, көптеген зерттеушілердің бірауыздан шыққан пікірінше, біріншіден табиғи-климаттық жағдайға байланысты бұл жер – көшпелі мәдениеттің «бесігі», XX ғасырдың басына дейін сақталып келген *классикалық көшпенділі аймақ* болып табылған.

Дискуссия

Көшпелілердің өмір сүру салты және бүкіл тарихы адамның табиғатты өзгертуінің емес (батыс өркениетіндегідей), адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынас тарихы болып табылады, ал бұл дегеніміз – адам қоғамы мен мәдениеттің бірте-бірте, табиғи, яғни, эволюциялық даму шарты. Көптеген

зерттеушілердің пікірінше, аталған қарым-қатынас үйлесімді болған, яғни, адам қызметі өмірдің табиғи жағдайларына сәйкес келуін білдіреді: бұл жағдайлардың (климат, ландшафт, экология) өзгеруі көшпелілер тарихының әртүрлі кезеңдерінде адамның шаруашылық қызметін де өзгертіп отырған. Мәселен, тарихшылар мен археологтар Қазақстан аумағында, табиғи-географиялық жағдайларға байланысты әртүрлі тарихи кезеңдерде (түрлі аймақтарда ғана емес, бір аймақтың өзінде де) шаруашылықтың әртүрлі типтері мен формалары болғандығын анықтаған. Бұл кезеңдер өмір салтындағы сәйкес өзгерістермен сипатталады: көшпеліліктен жартылай көшпелілікке, отырықшылықтан жартылай отырықшылыққа көшу, тіпті дамыған ирригациялық жүйелер немесе қалалар салуға дейін.

Көшпелі қоғам табиғи шарттар мен белгілі бір кеңістік ландшафтының нақты жағдайына толық бейімделуі («Көшпелілер табиғат жаратқанын одан сыйлық ретінде қабылдаған» Б. Нұржанов) «қалдықсыз өндіріс» жүйесі дамыған бірегей мәдениетті туғызды, себебі бұл жерде адам қолымен жасалған әрбір зат белгілі бір қызмет атқарған: үй-тұрақ, еңбек құралдары, шаруашылық заттары және киім-кешек, қару-жарақ, т.б. Барынша бейімделу және табиғи болмыс жүйесіне «қалану» феномені қоршаған өмірді шын тану феноменін туғызды. Ол – ұрпақтан ұрпаққа тараған табиғат заңдары мен ондағы адамның өз орнын танып-білуден тұратын өмір тәжірибесінен көрініс тапты. Ешқашан да табиғатқа (демек, өз-өзіне де!) қарсы қолданылмаған осы эмпириялық білім жүйесі география, астрономия, биология, медицина, экология, экономика, философия, құқық, өнер т.б. салалардағы таным-білімдерден тұрған.

Көшпелі халықтар дамуының эволюциялылығы, мұнда ешқандай кенет, яғни революциялық, өзгерістердің болмауы тарих пен мәдениеттануда «консервациялану», «тоқырау» сөздерімен сипатталады. Көшпелі қоғамның тоталды консерватизмі бір формациядан екіншісіне бірте-бірте көшуімен түсіндіріледі, бұл жағдайда бұрынғы өмірдің кейбір сипаттары қазіргі өмірде ұзақ уақыт сақталып отырады, қоғамның бір қалыпы бірте-бірте келесі қалыпына, оның дамуы бөлінбей, бір-біріне өтетін сатыларды, циклдарды құрды. Ғалымдардың айтуынша, мысалы, ертедегі көшпелілердің жалпы өмір салты, атап айтқанда, олардың тұрақ-жайлары, азық-түлігі, әлеуметтік өмір формалары, құқықтық институттары т.б. жаңа заман көшпелілерінің өмір салтынан көп

ерекшеленбейді: «Жүйе өзінің генетикалық тұрғысында өзіне сай...» (Акатаев, 1998: 40). Қазақ даласындағы «ертедегі» көшпелілер (сақтар, массагеттер, ғұндар, үйсіндер) мен ортағасырлық «классикалық» (VI-XIV ғ.ғ. ежелгі түркі, түркі және моңғол тайпалары) және «кейінгі» (XV-XVIII ғ.ғ. Қазақ хандықтары) көшпелілерді қалыптасқан замандар – тарих белгілеген «оралымдары» бар ғарыштық уақыт-кеңістігінде қарқынды ашылып, содан кейін (XX ғасыр басына қарай) қысымға алынған спираль іспеттес.

Сондықтан да болар, көшпелі халықтар мәдениетіне ең алдымен «материалдық және рухани мәдениеттің кеңістік-хронологиялық сабақтастығымен» (С. Акатаев) шартталған ғажайып біртұтастық пен ішкі үйлесімділік тән. Және де, бұл «ежелгі адамдарды кейінгі ұрпақтармен жалғастырып отырған тарихи-мәдени сабақтастық көшпелі қоғамдардың әлеуметтік-экономикалық бірлігінің, олардың материалдық мәдениетінің жақындығының ғана емес, олардың ойлау салтының, әлеуметтік институттарының, идеологиясының, діни ұғым-танымдарының жақындығы нәтижесі болып табылады» (Акатаев, 1998: 41).

Әрине, мәдениеттің сабақтастығы мен бірлігі әртүрлі тарихи жағдайлар салдарынан бұзылып та отырды. Ол жағдайлар – көшпелі халықтарда жиі кездесетін (әрі олардың тарихын «жылжытатын күш» болып саналатын) соғыстар мен шапқыншылықтар. Көшпелі өмір салтында үйреншікті жағдай ретіндегі қозғалмалылық, жиі-жиі орын ауыстыру, шектеулі кеңістіктің болмауы және белгілі бір аумақта бекіп отырмау көшпелі адамдарды бір-бірімен және отырықшы елдермен қақтығыстарға, ал кейбір замандарда (орта ғасырларда) әскери тұрмыстың құрылуына апарып соққан. Алайда белгілі бір тайпалар, тайпалық немесе әскери одақтар деңгейінде болған бірліктің уақытша бұзылуы кейбір өзгерістер жасап, тарихты алға жылжитқанымен, көшпелі халық тұрмысын түбегейлі өзгертіп, оның мән-мағынасына әсерін тигізе алмаған. Сонымен, өзіміз көріп отырғандай, көшпелі өмір салты ерекше әлеуметтік-экономикалық формация ретінде ұзақ тарихи уақыт бойы өмір сүріп келді.

Көшпелі мәдениеттің біртұтастығын синкретизм деген ұғым көрсетеді. Яғни, бұл қоғамның материалдық-өндірістік және рухани өмірінің бәрін қамтушы және барлық жақтарының бірлігі. Табиғат, әлеуметтік өмір және шығармашылық заңдары адамның өз өмірі үшін маңызы зор

сұраныстарын қамтамасыз ететін тәжірибе (практика) арқылы ғана емес, өнер, әфсана (мифология) және салт-дәстүрлер арқылы да танылған. Көшпелі қоғам өмірінің барлық салаларының бір-бірімен тығыз байланысы, синкреттігі, сол қоғам мүшелерінің санасындағы синкреттік сияқты, шынайы өмірді – әфсанадан, материалдық дүниені – рухани құбылыстардан, практикалық-тұрмыстық нәрселерді – өмірден тыс құбылыстардан (өнерден), логикалық-рационалды құбылыстарды – сезімдік-эмоционалды құбылыстардан ажыратуға мүмкіндік бермейді... Сондықтан дәстүрлі мәдениетті зерттеу барысында қазіргі түсініктегі «экономика», «саясат», «философия», «дін» ұғымдарын бөліп қарастыру қиын. Мәселен, біз өнер бастауларын адамдардың өндірістік және тәжірибелік қызметімен тығыз байланысты дәстүрлі әдет-ғұрып, салт-жоралардан табамыз. Ал салт жоралары, дәстүрлі ғұрыптар әфсана теориясы мен практикасы, яғни, сакралды, киелі саламен де, қоғамдық құрылыс идеологиясымен (демек, философия, саясат) және халықты саналы түрде басқара отырып, оның материалдық және рухани бірлігін, амандық ахуалы мен жақсы жағдайын қамтамасыз етіп отыратын билікпен де байланысты.

Өнертануда әлі көшпелі қоғамның (атап айтқанда, қазақтың дәстүрлі мәдениетінің) өнер жүйесіне байланысты жұмыстар жоқ. Алайда, соңғы зерттеулер көрсетіп отырғандай, бұл қоғам мәдениетіндегі жүйелі байланыстардың бастауы оның бүкіл көзқарастарының негізін қалаған дәстүрлі нанымдық, магиялық-ғұрыптық тәжірибеде жатыр. Бұл қорытындыға қазақстандық ғалымдардың өнердің екі үлкен тармағын – декоративті-қолданбалы және ақындық, ақындық-жыраулық және музыкалық өнердің барлық түрлері мен жанрларын (фольклор, әдебиет және музыка салалары) зерттеулерінің нәтижелері меззейді.

Көркем-орнаменталдық өнерді зерттеушілер қазақ өрнектерінің Еуразияның ежелгі көшпелі халықтардың (сактардың, ғұндардың, үйсіндердің, ежелгі түркі тайпаларының) өнерімен генетикалық байланыста тұратынын айтады. Мысалы, өрнектегі зооморфты желістер скиф-сақ «хайуанаттар стилінің» элементтері мен стилизациясы болып табылады, ал ол стильдің ежелгі киелі белгілері мен бейнелері ритуалдарда (рәсімдерде, салттарда) символдық мағынаға ие болған. Бұны Қазақстан аумағындағы көптеген археологиялық ескерткіштерден, соның ішінде тасқа қашалған суреттерден де көруге

болады (Маргулан және басқалар, 1966; Медоев, 1978; Акишев, 1983). Одан кейінгі түр-түс символикалы «полихромды» стиль ортағасырлық кесенелердегі тамға салынған суреттерінен (яғни, фрескадан) де, декоративті-қолданбалы өнердің зергерлік және басқа да түрлерінен (металды көркем өңдеу, ағаш және сүйекке өрнек салу, былғарыға сурет салу) көрініс тапты. Қазақ өрнегінің үлгілері өте көптүрлі және әртүрлі замандар мен стильдердің сипаттарын сақтаған [Маргулан, 1986; Ибраева, 1994].

Декоративті-қолданбалы өнердің дамуына тірі жандардың суретін салуға тыйым салған ислам өз әсерін тигізді: бірте-бірте бейнелерді схемалық түрде салу көбейіп, сонымен бірге сол бейнелердің орнаменталды-символдық мағынасы күшейе түсті. Қазіргі космогониялық, зооморфтық, өсімдіктік және геометриялық үлгідегі орнаменталды өрнектердің барлығы дерлік өз заманында «оқулы» болып, олар қазақтың космогониясымен, дүниетанымымен, ежелгі наным-сенімдерімен және ғұрыптармен тығыз байланысты болғаны белгіленді.

Қазақтың фольклоры, ауыз әдебиет (поэзия) және музыка өнері де осы ежелгі наным-сенімдермен (тотемизм, бақсылық, аруақтарға сыйыну, Тәңірге табыну) және магиялық әдет-ғұрыптармен байланысты болған. Ал дәстүрлі мәдениеттің өкілдері – бақсылар мен жыраулар, жыршылар мен ақындар, сал-серілер мен күйшілер – қазақ ауыз әдебиеті пен музыка өнерінің кәсіби типтері. Олардың кәсіби салаға жататындығы өзгені былай қойғанда (мысалы, шеберліктерін), шығармашылық синкрезиспен, яғни музыкалық-поэзиялық үлгілерді өз жадынан шығарып орындаумен бірге оны аспаппен сүйемелдеумен айқындалады.

Осы өнерді алып жүрушілердің ең ежелгілері – бақсылар мен ақындар. Олардың пайда болуын және өнерлерінің дамуын Е. Тұрсынов ежелгі көшпелі қоғамдарда таптық қарым-қатынастардың пайда болуымен байланыстырады (Тұрсынов, 1976). Ол кезең табынушылық пен әдет-ғұрыптық жоралғыларды жүргізуші мамандардың қалыптасу заманы болды. Егер Қазақстан аумағында бақсылар қола дәуірінде пайда болып, б.д.д. I мыңжылдыққа қарай қытай жылнамаларында түркі-моңғол тайпалары шаманистер ретінде сипатталса, ақындар типі біздің дәуір басына қарай қалыптасты. Ал одан бұрын (әфсана дәуірінде) бақсылар мен ақындардың қызмет-әрекеттері адамдар әлемі мен табиғаттың тыс күштерінің әлемі арасындағы, тайпа ішіндегі әртүрлі рулардың әдет-ғұрыптары арасындағы

байланысты жүзеге асырған ежелгі ғұрыптық дәнекерлер қызметінен туындады. Соған сәйкес кейінірек, тәңіршілік және әруақтарға сыйыну дәуірінде бақсылар магия саласындағы мамандар ретінде қалыптасты: олар «бұл» (жердегі) және «о» (әруақтар) әлемі арасындағы дәнекер қызметін атқарды. Ал ақындар ертедегі мемлекет дәуірінде рулар арасындағы (экзогамды) ғұрыптар мен салттарды білетін және оларды атқаратын бірден-бір адамдар болды. Дәл осы қызмет арқасында олар кейінгі кезеңдерде де, тіпті біздің заманға дейін, ең маңызды (үйлену және жерлеу) салт-ғұрыптардың өткізілуін басқарып келген.

Бақсылардың музыкалық-ақындық өнерінің ежелден XX ғасырдың басына дейінгі бастауы бақсы ойнауында, ал ежелден қазірге дейінгі ақындық өнердің бастауы – ғұрыптық (музыкалық-поэзиялық) айтыстарда. Бұл жанрдың түп-тамыры ежелдегі бір-біріне ғұрыптық қарсылығы, бәсекелестігі бар қос (дуальды) қоғамның қалыптасу заманында жатыр. Оның құлдырауынан кейін де әр ру өкілдерінің осы қалыптасқан бір-бірімен сөз тартыс-айтыс (ғұрыптық күрес) әдеті өмір сүріп қалды да, қазірге дейін дәстүрлі өнерде әлі бар.

Осы екі типтің ежелгі синкреттігі айқын көрініп тұр: бақсы – магиялық ғұрып атқарушы, емші, көріпкел, ақын әрі музыкант; ақын – салт-дәстүрлерді (соның ішінде рулық және отбасы-тұрмыстық салт-дәстүрлерді) атқарушы, айтысқа қатысушы (өз руының өкілі және қорғаушысы), импровизатор, яғни, суырып-салма ақын және әртүрлі жанрдағы әндерді орындаушы. Бақсылардың магиялық тәжірибесі әруақтардың қалауымен оларды «таңдаулы» етіп, оларға әртүрлі ілім-білімдерді, о дүниемен байланыс жасау қабілетін беруімен айқындалады. Қазақтардың алғашқы бақсысы Қорқыт – музыка өнерінің атасы және қобыз аспабын шығарған тұлға. Ақындардың ғұрыптық тәжірибесі магиядан ада, қайта әлеуметтік қызметке жақын деуге болады. Сонымен қатар қазақ халқы бүкіл руға табыс әкелетін ақынның айтыста жеңуі осы ру әруақтарының, ал одан бұрын (дуальды мифология кезеңінде) – тотемінің қолдауы деп түсінген (Турсынов, 1999: 147).

Эпосты шығарып айтушы жыраулардың қызметі де салт-ғұрыптармен байланысты болған: қазақтар мен басқа да түркі-моңғол халықтарында эпос рудың әйгілі батырларының рухын (оларды өзіне қарату, олардан қолдау, қайырым алу мақсатында) мадақтау магиялық ғұрып негізінде пайда болған. Бұл әскери ма-

гия ғұрыпы өз кезегінде аңшылық салттары мен дәнекер-абыздарының салт тәжірибесінен шыққан, ал жыраулар әруақтарға сыйыну және әскери демократия дәуіріндегі әрі қарай мамандану нәтижесінде пайда болған (Турсынов, 1999: 236-240]. Жырау қызметі де синкретті әрі көпфункционалды болып табылады. Бұл – діни-абыз қызмет (әскери-магиялық ғұрыптарды атқару) іс-әрекеті мен болашақты болжаушы көріпкел дарыны кейінгі әскербасы, әскери батыр, хан кеңесшісі, халықтың дана ұстазы мен ақылшысы сияқты мемлекеттік қызметтерімен астаса кеткен ежелгі жыр айтушы типі (Магауин, 1970).

Жыраудың кейінгі (әскери-мемлекеттік) қызметі аясында нақты жыр айту келе-келе жыршыға ауысса керек. Ал жырау шығармашылығында басты орынды авторлық поэзиялық-музыкалық, яғни, эпикалық дәстүрдің кішігірім философиялық-дидактикалық жанрлар алады. Олар – толғау, терме, мақтау, өсиет, мысал, қисса, хикая т.б. Жыраудың ертедегі мемлекеттік дәуірінде туындап, классикалық және Қазақ хандықтары кезеңдерінде даму биігіне жеткен әскери-саяси билікпен байланысты қызметі әскери тұрмыстың, патриархалдық-рулық қатынастар мен көшпелі тұрмыстың бірте-бірте құлдырауымен (XVIII мен XIX ғасырлар тоғысындағы Қазақ мемлекеті Ресейге қосылуы тарихи жағдайы) бірге құлдырай бастады.

Сонымен қатар Е. Турсынов музыкалық-поэзиялық дәстүрдің сал, серілер типін де осы әскери-магиялық салты мен әскери батыр болған әруақтарды дәріптеу ғұрыпынан шыққан деп есептейді. Сал, серілердің арғы «тегі» – таптар және ру-тайпалық басшылар пайда болған заманда көшпелі аристократиядан шыққан ең қабілетті де әйгілі батырлардан құрылған құпия одақтарының мүшелері (Турсынов, 1999: 179). Әлемнің көптеген елдерінің тарихында орын алған құпия одақтар тек үстем тап өкілдері арасында өткізілетін бөлек салттармен ерекшеленетін. Салдардың ақсүйектігі және сонымен бірге олардың киім киісінің өзгешелігі, олардың ауыл-ауылды аралап қыдырып жүруі және өзін еркін ұстап, қалаған іс-әрекетін істеуі осы құпия одақтардың магия әрекеттерімен, аса бай және әртүрлі «маскарадтық» киімдерін киіп жасалған салттық қызметімен түсіндіріледі. Олардың ру-тайпа басшыларынан жоғары тұрып, «нағыз ақсүйектер» саналған мүшелері әскери қақтығыстар кезінде асқан батырлығымен, ал бейбіт кезеңде сауыққойлығымен ерекшеленген. Феодализмнің даму кезінде құпия одақтар

құлдырағанымен, қазақ даласында олар ХІХ ғасырдың аяғына дейін өмір сүрген ел кезуші, сауық құрған ақын-музыкант, яғни, сал-серілер қоғамдастығына айналды.

Сал, серілер белгілі бір әлеуметтік артықшылыққа ие болып, көбінесе өз уақытын халықты жиып ән салып, музыкалық аспаптарда ойнап, әртүрлі дене қимылдарын (пантомима), сиқыр, актерлік және цирк өнерін көрсетіп, жұртты өз өнеріне тәнті ететін той-сауық жасаумен өткізген. Осы тойлардың бастаушысы болған салдардың ішінде серілер аталған (мүмкін, «серік» сөзінен шыққан) өз нөкерлері (рыцарьлары) болған. Е. Тұрсыновтың пайымдауынша, салдар құпия одақтарының мүшелеріне жақын болса, шығармашылығында махаббат лирикасына көп орын бөлген серілер даланың мейірбан рыцарьлары ретінде (Тұрсынов, 1999: 192-193) ортағасырлық еуропалық миннезингер, трубадур мен труверлерді де еске салады. ХІХ ғасырда сал мен сері атаулары теңестіріліп, синонимдерге айналып, өмір салты мен шығармашылықты білдіретін «сал-серілік» деген тіркес пайда болады, ал сал-серілердің өздері әншілік-ақындық кәсіби өнердің жарық жұлдыздарына айналады.

Зерттеушілер қазақтардың аспапты музыкасын алып жүруші күйшілер шығармашылығының пайда болуын да ең ерте тарихи дәуірлерге жатқызады. Бұған қазірге дейін сақталған ежелгі аңыз күйлер дәлел. Олардың сюжеттері қазақ халқының әфсанасын (Қорқыт туралы күйлер), оның әлем туралы космогониялық және космологиялық ұғымдарын, ежелгі (тотемизм, шаманизм, әруақтарға сыйыну) наным-сенімдері көрсетеді (Омарова, 1989, Халтаева, 1991, Райымбергенова, 1993). Аспапта ойнау дәстүрінің нақты өкілдері, яғни, күйшілер өзге музыкалық-ақындық дәстүр өкілдеріне қарағанда кейінірек пайда болса керек. Мұны «күйші» терминінің құрылысы көрсетіп тұр: «күй» түбіріне «-ші» аффиксі қосылған. Бұл сөзжасам қазақтың дәстүрлі мәдениетіндегі кейінгі типтерінің атауларына тән, мысалы: жыршы, әнші, домбырашы, сыншы, жауырыншы. Ол дәстүрлі мәдениет саласындағы кейін қалыптасқан мамандандыруын (нақтылауын), біртұтас типтердің өз ара бөлінуін көрсетеді (музыкада бұл жекеленген орындаушы мамандары).

Сонымен бірге күй дегеніміз – синкреттік жанр, онда айтылатын аңыз бен музыка біртұтас құбылыс болып табылады. Бұл біртұтастық жалпы қазақ музыка болмысының синкреттік табиғатын көрсетеді: ол, жалпы рухани дүние

саласы сияқты, ежелгі заманда ғұрыптан, ал кейінгі кезеңде тұрмыс (мысалы, ас) және тұрмыстық қарым-қатынас (коммуникативтік акт) ажырамас құбылысқа айналды (Мухамбетова, 2002: 119-152).

Күйдің орындалу формасы айтылатын аңыз бен музыканың сәйкестігіне қарай әртүрлі болатын. Оның ең алғашқы түрі – музыкалық-иллюстративтік, аңыз бен күйдің кезектесіп орындалатын, яғни, музыка аңызды суреттеп отыратын түрі болса керек. Көне аңыз күйлерде музыкалық эпизодтар көбінесе дыбыс, дауыс келтіруші сипатта болды: олар арқылы күйші табиғаттың әртүрлі дыбыстарын, хайуанаттар мен құстардың дауысын, тұяқ дабырын, адамның жылағанын, айтқанын т.б. жеткізген. Бұл дәстүр аңшылық, бақсылық ғұрыптарында музыканың магия рөлінен (табиғат күштерін, әруақтарды шақырып, өзіне қарату, оларға жалбарыну әрекетінен) шыққан.

Бұған дейін айтылғандай, әнді аспаптағы музыкамен сүйемелдеу музыкалық-поэзиялық дәстүрдің барлық кәсіби өкілдерінің орындаушылығында орын алған құбылыс болған. Мысалы, бақсылар мен жыраулар екі қыл ішекті ысқылы аспап – кобызды пайдаланған, ал жыршылар, ақындар мен сал-серілер домбыраның сүйемелдеуімен айтқан. Сонымен, аспаптық музыка (күй) қазақ өнерінің дербес саласы ретінде жоғарыда айтылған ежелгі магиялық ғұрып практикасынан және музыкалық-поэзиялық жанрларды сүйемелдеу функциясынан туындаған. Олардың органикалық синтезі күйлердің семантикасы мен құрылымында айқын көрініп тұр, яғни, олар поэзиялық жанрлармен де (бақсы сарындары, эпикалық поэзия, ән), ежелгі проза жанрларымен де (әфсана, аңыз, аңыз-әңгіме, шындық әңгіме) байланысты. Сондықтан жанрлық көзі бойынша күй ішінде жалпы шаманизм және мифологиямен байланысты бақсылық, сонымен бірге ертегі-аңыздық, эпикалық, тарихи, лирикалық т.б. күйлер түрін ажыратуға болады.

Сонымен, біз қазақтың ауызекі кәсіби музыкалық дәстүрінің негізгі типтеріне қысқаша шолу жасадық. Бұлар жалпы ұлттық классикалық музыка өнер өкілдері: эпикалық салада – жыраулар мен жыршылар, әнші-ақындық салада – сал-серілер және музыкалық-аспаптық салада – күйшілер. Қазақ бақсыларының шығармашылығы жалпы классификация бойынша ғұрыптық фольклорға жатады. Алайда, біздің пікірімізше, ол шығармашылық ғұрыптық фольклор мен кәсіби дәстүр арасында жатыр, себебі,

қобыздың сүйемелдеуімен айтылатын бақсы сарындары арбаудың бір түрі ретінде өзінің ғұрыптық мінін (қызметін) атқара отырып, кәсіби поэзиялық-музыкалық шығармашылығына да тән.

Қазақ музыкасындағы нақты фольклорлық ән-өлең жанларының қомақты бөлігі екі үлкен топқа бөлінеді: 1) ғұрыптық жанрлар – өмірлік цикл (үйлену және жерлеу әндері), магиялық-бақсылық (арбау, бәдік, күләпсан және бақсы сарындары), ораза әндері (жарапазан, сахар); 2) тұрмыстық жанрлар – балалар фольклоры (балалар өлеңдері мен балаларға арналған бесік жырлары), жастар фольклоры (ән-ойындар, қайым айтыс, қара өлеңдер мен оның түрлері) (Омарова, 2012).

Алайда бұл дәстүрлі музыканы кәсіби және фольклорлық шығармашылық түрлеріне бөлу мен оның жанрлық құрамын ажыратудың өзі сол жанрлар жүйесін айқындамайды. Қазақ музыкатануында қазақтың дәстүрлі музыкасының жүйелік ұйымдастырылуын Әсия Мұхамбетова ашқан (Мұхамбетова, 2002: 67-92). Ә. Мұхамбетованың ойынша, мәдениеттегі басты жүйе құрушы фактор – табиғи-космостық ырғаққа (ритмге) сәйкес келетін еңбек қызметінің ырғағы. Мәселен, отырықшы халықтар үшін бұл ырғақ жылдық циклдің негізі болып есептелген егіншілік күнтізбесінде көрініс тапқан. Жүйенің тағы бір көзі – отбасылық-ғұрыптық цикл. Оның мазмұны – адам өмірі (оның тууы, үйленуі, қайтыс болуы) және бұл барлық мәдениет типтерге ортақ өмірлік цикл негізін құрайды. Осы екі фактор – күнтізбе мен отбасылық-ғұрыптық цикл – ғалымдар мәдениет күнтізбесі деп атаған бірегей жүйені құрайды. Әдетте ол дәстүрлі мәдениеттер ішіндегі жанрлар жүйесін айқындайды.

Отырықшы халықтар күнтізбесінен қатты ерекшеленетін қазақтардың (және Орталық Азия көшпелі халықтарының) күнтізбесін зерттей келе, Ә. Мұхамбетова В. Цыбульскийдің «Әлем елдерінің күнтізбелері мен хронологиясы» (М., 1982) кітабынан мынадай үзінді келтіреді: «Аспан символдары 12 жылдық жануарлар циклімен берілетін Юпитер күнтізбесін жасау идеясын Шығыс Азия халықтары Юпитердің Күнді 12 жылға жуық уақытта толық айналып өтетінін анықтаған Орталық Азия халықтарынан қабылдаған. Юпитердің жолын 30 градустық 12 тең бөлікке бөліп және оның әрқайсысын белгілі бір хайуанат атымен атап, Азия халықтары күн-юпитерлік 12 жылдық күнтізбелік цикл жасаған» (Мұхамбетова, 2002: 67-92, 69).

Қазақ және Шығыс Азия күнтізбелеріндегі жыл атаулары сәйкес келеді, тек оның екеуі ғана – айдаһар мен маймыл – қазақ фаунасында да, күнтізбесінде де кездеспейді (олар туралы күнтізбедегі хайуанаттар туралы аңыз-әңгімесінде де айтылмайды). Айдаһар жылын қазақтар Ұлу жылы деп атайды, «бұл бүкіл түркі-моңғол тайпалары мен халықтарының тотемі болып табылатын бөрінің астыртын атауы (астарлап айту) болуы мүмкін» (Мұхамбетова, 2002: 11-52, 27). Маймыл жылы Мешін жылы деп аталады (моңғолша – «мечин»), бұл Үркер шоқжұлдызының екінші атауы. Көшпелілер (түркілер мен моңғолдар) осы шоқжұлдыздың орналасуы бойынша жыл айлары мен күндерін нақ анықтап отырған, ал бұл көшпелі халық үшін өте маңызды нәрсе (Мұхамбетова, 2002: 11-52, 28). Орталық Азияның қатаң континенталды климаты жағдайында ұзақ уақыт негізгі азық болған малды бағу мен ары-бері көшу жалпы астрономия саласындағы терең білімсіз мүмкін емес. Циклдық 12 жылдық жануарлар күнтізбесі әлемнің ежелгі күнтізбелерінің бірі ретінде (оған бірнеше мыңжылдық болды) мұсылман діні қабылданғаннан кейін де қазақ халқының өмірінде өзінің шаруашылық және жалпы өмірлік мәнін жоғалтпай, уақыт есептеудің негізгі жүйесі болып табылған. Осы күнтізбе бойынша адамдар жалпы уақыт пен оның бөліктерінің ағысын анықтап, әлемдік, шаруашылық және өмірлік циклдарды бірегей Уақытпен біріктіре отырып, табиғаттағы уақыт және адам өмірі туралы мәлімет алып отырған.

Қазақтардың 12 жылдық күнтізбелік циклмен тығыз байланысты өмірлік циклы адамның туылуынан бастап қайтыс болуына дейінгі бүкіл өмірін қамтиды. Бұл циклдың құрамындағы жылдар мүшел деп аталады (12 жылдық кезең): бірінші мүшел (1-12 жас) – балалық шақ, екінші мүшел (13-24 жас) – жастық шақ, үшінші және төртінші мүшелдер (25-36 және 37-48 жастар) – адамның кемел шағы, бесінші мүшел (49-60 жас) – кәрілік. Өтпелі кезеңдер мүшелі жас деп аталады, олар – адам өмірінің 13-ші, 25-ші, 37-ші, 49-шы, 61-ші және т.б. жылдары. Бұл жылдар адам өмірі үшін өте қауіпті болып есептелген, себебі өтпелі кезең әфсаналық ұғымда бір сапада өлу (қайту), ал екінші сапада туылу деп танылып, әртүрлі қорғаушы шаралар қолданылған. Адам туылу және қайтыс болғандағыдай бұл кезеңдерде де әртүрлі ғұрыптар жасалатын: инициация (13 жаста), өтіп кеткен жастық шақпен қоштасып, «жылау» ғұрыпы («25» әндері), 49 жастағы кәрілік кезеңіне өту (қорытынды жасау,

өткен өмірге баға беру). «Барлық мүшелдерін, яғни өмір сатыларын, шеңберлерін өткен адам үшін бұл О дүниеге жол, ал өмір циклын аяқтамаған адам үшін бұл – уақытша болып, Бұ дүниеге қайтып келу», – деп жазады Ә.Мұхамбетова (Мухамбетова, 2002: 67-92, 71).

Өмірді шектеулі мүшелдер циклы ретінде түсіну қоғамды жас кезеңдеріне қатаң бөліп, сәйкес топтастыруға (балалар, жастар, орта және аға ұрпақтары) негіз болды. Әрбір жас тобы әлеуметтік өмірдегі өз орнымен, өз өмір салтымен, мінез-құлқындағы этикалық нормалармен, өз құқықтары және бостандықтарымен сипатталады.

Балалық шақ (12 жасқа дейін) – шаттық, ойын уақыты, бірақ от басы ошақ қасында балаға алғашқы мінез-құлық дағдылары тәрбиеленіп, үлкендерді сыйлап, туған-туыстарына деген сүйіспеншілік сезімдері беріледі.

Жастық шақ (12-24 жас) – өз құрбы-құрдастарымен толық қарым-қатынас жасау уақыты, тек еркін ғана емес, әлеуметтік ресімделген ойын-сауық уақыты: құрбы-құрдастар арасындағы «еркін» қылықтар мен қалжындардың өз формасы мен шегі бар, олар қоғамда рұқсат етілген түрде болады. Жастар өз руының өміріне, әртүрлі салт-дәстүрлерге белсенді қатысады, олардың ішіндегі ең бастысы – үйлену ғұрыпы. Қыз бала үшін тұрмыс құру тек басқа жастағы топқа кіру ғана емес, басқа руға ену болып саналады. Өз руымен қоштаса отырып, қалыңдық өзінің жастық шағымен де қоштасады, ал бозбала үшін жастық шақпен қоштасу сәті 25-ке толғанда келетін.

Кемел шақ (24-48 жастар) екі мүшелді камтиды, олардың арасындағы жыл да адам үшін қауіп төндіреді. Бұл адамның әлеуметтік белсенділігі шағы: кемеліне жеткен қарасақал – бүкіл халықтың қоғамдық өміріне толық араласатын және өмірдің барлық саласында еңбек ететін адам. Бұл жастағы әйелдің белсенділігі от басы ошақ қасымен шектеледі: өз жұбайының руында ол өз балаларымен бірге рудың жаңа мүшесі ретінде жаңа өмірін бастайды.

Кәрілік (48-60 және одан кейінгі жылдар) – адам өміріндегі ерекше кезең. Өз өмірінің бұрынғы және осы кезеңін жақсы сүріп келе жатқан ақсақал жан-жақты құрмет пен қамқорлыққа ие. Ол өзінің өмірлік тәжірибесі, даналығы және білімін пайдаланып жастарды тәрбиелеп, олардың кеңесшісі әрі ұстазы рөлін атқарады. Қарттардың бұл әлеуметтік рөлі, олардың дүние қуудан және өмірдің күйбеңінен аулақ мінез-құлқы, жастардың оларға деген ерекше ықыласы олардың әруақтар әлеміне

жақындығымен айқындалады: «Олар – Бұ дүниенің тұрғындары болғанымен, О дүниенің де тірі өкілдері» (Мухамбетова, 2002: 67-92, 76).

Жалпы, өмір циклы қоғамның әлеуметтік өмірін реттеп қана қоймай, оның рухани мәдениетінің құрылысын да анықтайды. Әр жастағы адамдар тобы сол мәдениеттің өзіне тиесілі бөлігін игереді, ал әрбір мүшелге магиялық-ғұрыптық және де оған жатпайтын (кәсіби өнер үлгілері) әрекеттер мен жанрлар сәйкес келеді. Мысалы, бала туылған кезде магиялық қорғау әрекеттері, шілдехана мен бесік той жасалып, содан соң баланы қырқынан шығару және тұсауын кесу рәсімдері жасалады. Бұл рәсімдер дұға оқылып, бата айтылып отырып жасалатын. Бірінші мүшел жанрларына бесік жырлары мен балалар фольклоры – ертегі-әндер, жұмбақтар, санамақтар, жаңылтпаштар т.б. – жатады.

Жастық шақ – әртүрлі ойын-сауық, мысалы, алтыбақанда жастар әндерін айтып, қайым-айтыстар (жігіттер мен қыздардың қалжың айтысы) ұйымдастыратын. Үйлену тойы кезінде, қыз ұзатуда қалыңдықтың сынсуы, жігіттер мен қыздардың диалог ән-өлеңі жар-жар, жігіт ауылында өтетін үйлену тойында ақындар домбырамен беташар, түрлі той бастар әндері айтылатын. Тойға келген қонақтарды көбінесе жастық шақты, махаббатты, өмір қызығын жырлайтын сал-серілер өз өнерімен тәнті еткен. Бұл өнер жалпы жастық шақ кезіндегі көңіл-мүдделерімен байланысты.

Ә. Мұхамбетованың ойынша, қоғамға, қоғам, этнос ішіндегі қарым-қатынасқа, оны реттеуге бағытталған ақындар өнері (айтыс) әлеуметтік өмірге, өз руының барлық оқиғаларына белсенді қатысатын кемел жасқа келген адамға арналған. Өз өнерінде әфсанадан лирикаға дейінгі жанрларды кең ауқымды қамтып, көптеген мәселелерді көтеретін күйшінің де шығармалары (күйлер) үлкен, яғни кемеліне жеткен адамға бағытталған (Мухамбетова, 2002: 67-92, 78).

Қарттардың әлеуметтік-саяси және рухани өмір тәжірибесі философиялық бастаулар мен ақыл-нақылмен тығыз байланысқан жыраулар өнерінде көрініс тапқан. Кәрілік кезеңінде адамдар көбінесе толғау, өсиет, нақыл сөз, қоштасу әндерін және өмір мен өлім туралы әндер айтады. Адамның өмірден кетуі бірқатар қоштасу және еске алу рәсімдерімен байланысты, онда естірту, жоқтау, көңіл айту, жұбату әндері айтылады. Кейбір басқа ғұрыптармен байланысты ән-жырлар да осыларға ұқсас: қалыңдықтың сынсуы (ғұрыптық өлім, бір рудан екінші руға

өту рәсімі), «25» әндері (жас адамның «өлімі», жаңа жас кезеңіне өтуі). Ә. Мұхамбетованың пікірінше, бақсы өнері уақыттан тыс, себебі олардың қызметі «адамның нақты өміріндегі белгілі бір мүшелге емес, тегінде уақыттан тысқары, адамдар әлемімен, өтпелі уақыт әлемімен алабөтен байланыста болатын әруақтар әлеміне бағытталады» (Мухамбетова. 2002: 67-92, 79).

Тұжырым

Сонымен, қазақтардың өмір циклы мен күнтізбелік мүшелдер циклы біріге отырып қазақтың дәстүрлі музыка жанр жүйесінің негізін құрайды, онда фольклор (халықтың ғұрыптық және тұрмыстық қолданбалы өнері) мен кәсіби өнер, музыкалық-поэзиялық және аспаптық өнер өз үйлесімін тапқан.

Қазақтың музыкалық мәдениеті еш күмәнсіз «шығыс» мәдениет типіне жатады. Оны Шығыс мәдениеттерімен ауызекілігі, монодиялығы (музыкалық ойлау типі ретінде бірдауыстылығы) және суырып салма (импровизация) сипаты туыстастырады. Қазақтардың музыкалық мәдениетіндегі импровизациялық әртүрлі деңгейлерде көрініс табады:

1) Өнердің ғұрып немесе тұрмысқа енетіндігінен «орындаушы-тыңдарман» ситуациясы адамдардың тұрмыстық немесе ритуалдық қатынастарының кез келген сәтінде пайда бола алған. Адамның рухани дүниесінің үйреншікті сакральды халы (әруақтармен, Тәңір-аспанмен, Алламен қатынасы) орындаушы мен тыңдарманның әп-сәтте күйбең тіршіліктен ең жоғары рухани ойлар мен эмоцияларға ауысуына жол ашатын (Мухамбетова, 2002: 359-389).

Кәсіби орындаушыға қойылатын міндетті талап ретінде импровизация өнерін игеру айтыста немесе көпшілік алдында ән-жыр айтып,

күй тартып ақындық-музыкалық немесе аспапта ойнау өнері арқылы кез келген жағдайға, ойға, эмоцияға дереу әудесу көрініс тапқан.

Әнді немесе күйді бір естігеннен іліп, қағып алу, яғни оны есте сақтау қабілетінен кейінгі орындаушылардың сол шығарманы табиғи түрде басқаша, өзгертіп айтып, импровизациялауы туындаған.

Жалпы, дәстүрлі өнердің болмысы туралы айтқан кезде қазақ әншілері, жыраулары, күйшілері өз шығармашылығында көшпелі халықтың рухани және адамгершілік білім кешеніне ие бола отырып, «әмбебап жалпылау қағидасын» («принцип универсальной всеобщности») (Нурланова, 1987) көрсеткенін атап өту қажет. Әфсана, шежіре, шарифат, тарих, құқық салаларында, сонымен бірге барлық салт-дәстүрлер мен ғұрыптар және оларға қатысты ән-жырлар саласында терең білім алуы оларға бүкіл қоғамдық сана-сезімнің барлық түрлерінің кешенін өнер арқылы көрсетуге мүмкіндік берген.

Тарихи тағдырына байланысты XIX ғасыр мен XX ғасырдың басы қазақтың дәстүрлі өнерінің даму шыңына жеткен кезең болды. Бұл туралы атақты публицист, жазушы әрі мәдениеттанушы М.М. Әуезов былай деп жазған: «Біздің ғасырда жаппай ұжымдастыру салдарынан болған атты-көшпелі өркениеттің трагедиялық соңын сезгендей-ақ, XIX ғасырда қазақ даласы сахнаға ұлы ақындарды, композиторларды, әншілер мен күйшілерді, керемет шешендерді, жыршы-жырауларды, дәстүрлі сәулет өнері, қолөнер және қолданбалы өнер кереметтерін жасаған шеберлерді шығарды. Көшпелі әлемнің элегиялық қоштасу тойы таңғажайып болды...

Бірақ нағыз мәдениет жалпы адамзатқа тән және сондықтан да ешқашан өлмейді» (Ауэзов, 1998: 35).

Әдебиеттер

- Акатаев С. Евразийство в контексте культурной общности // Культура Казахстана: традиции, реальность, поиски. – Алматы, 1998. – С.39-45
- Акишев К. Искусство и мифология саков. – Алма-Ата, 1983. – 176 с.
- Ауэзов М.М. Евразийская духовная традиция и преемственность казахской культуры // Культура Казахстана: традиции, реальность, поиски. Алматы, 1998. С. 30-35
- Ибраева К.Т. Казахский орнамент. Алматы: Өнер, 1994. – 128 с.
- История Казахстана с древнейших времен до наших дней /Очерк. – Алматы: Дәуір, 1993. – 416 с.
- Магауин М. Кобыз и копые. – Алма-Ата, 1970. – 160 с.
- Маргулан А., Акишев К., Кадырбаев М., Оразбаев А. Древние культуры Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1966. – 435 с.
- Маргулан А. Казахское народное прикладное искусство. – Алма-Ата: Өнер. – Т.1. – 1986. – 256 с.

- Медоев А. Гравюры на скалах. - Алма-Ата: Жалын, 1979. – 171 с.
- Мухамбетова А.И. Генезис и эволюция казахского кюя (типы программности) // Аманов Б., Мухамбетова А.И. Казахская традиционная музыка и XX век. – Алматы: Дайк-пресс, 2002. – С.119-152 .
- Мухамбетова А.И. Календарь и жанровая система традиционной музыки казахов // Аманов Б., Мухамбетова А.И. Казахская традиционная музыка и XX век. – Алматы: Дайк-пресс, 2002. – С.67-92.
- Мухамбетова А.И. Тенгрианский календарь как основа кочевой цивилизации (на казахском материале) //Аманов Б., Мухамбетова А. Казахская традиционная музыка и XX век. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – С.11-52.
- Мухамбетова А.И. Традиционная музыкальная культура казахов в социальном контексте XX века //Аманов Б., Мухамбетова А. Казахская традиционная музыка и XX век. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – С. 359-389.
- Нурланова К. Эстетика художественной культуры казахского народа. – Алма-Ата: Наука КазССР,1987. – 174 с.
- Омарова Г. Казахская кобызовая традиция: Автореф. дис. ... канд. искусствоведения. – Ленинград, 1989.
- Омарова Г.Н. Казахский кюй: культурно-исторический контекст и региональные стили: Автореф. дис. ... доктора искусствоведения. – Ташкент, 2012.
- Оразбаева А.И. Цивилизация кочевников евразийских степей. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2005. – 168 с.
- Райымбергенова С. Древняя инструментальная музыка казахов: Автореф. дис. ... канд. искусствоведения. – Ташкент, 1993.
- Турсынов Е. Возникновение баксы, акынов, сери и жырау. – Астана: ИКФ Фолиант, 1999. – 252 с.
- Турсынов Е. Қазақ ауыз әдебиетінің байырғы өкілдері. – Алма-Ата: Ғылым, 1976. – 200 б.
- Халтаева Л. Генезис и эволюция бурдонного многоголосия в контексте космогонических представлений тюрко-монгольских народов: Автореф. дис. ... канд. искусствоведения. – Ташкент, 1991.

References

- Akatayev S. Evraziystvo v kontekste kulturnoy obshchnosti. Kultura Kazakhstana: traditsii, realnost, poiski. Almaty, 1998. S. 39-45 [Akatayev S. (1998). Eurasianism in the context of a cultural community. Culture of Kazakhstan: traditions, reality, searches. Almaty. P. 39-45.]
- Akischev K. Iskusstvo i mifologiya sakov. Alma-Ata, 1983. 176 p. [Akischev K. (1983). Art and mythology of Saks. Alma-Ata.]
- Auevov M.M. Evraziyskaya dukhovnaya traditsiya i preymstvinnost kazakhskoy kultury. Kultura Kazakhstana: traditsii, realnost, poiski. Almaty, 1998. S. 30-35. [Auevov M.M. (1998). Eurasian spiritual tradition and continuity of Kazakh culture. Culture of Kazakhstan: traditions, reality, searches. Almaty, P. 30-35.]
- Ibrayeva K.T. Kazakhskiy ornament. Almaty: Oner, 1994. 128 s. [Ibrayeva K.T. (1994). Kazakh ornament. Almaty: Oner.]
- Istoriya Kazakhstana s drevneyshikh vremen do nashikh dney /Ocherk. Almaty: Daur, 1993. 416 s. [History of Kazakhstan from ancient times to the present day / Essay. (1993). Almaty: Daur.]
- Magauin M. Kobyz i kopye. Alma-Ata, 1970. 160 s. [Magauin M. (1970). Kobyz and spear. Alma-Ata.]
- Margulan A., Akishev K., Kadyrbayev M., Orazbayev A. Drevniye kultury Tsentralnogo Kazakhstana. Alma-Ata: Nauka KazSSR. 1966. – 435 s. [Margulan A., Akishev K., Kadyrbayev M., Orazbayev A. (1966). Ancient cultures of Central Kazakhstan. Alma-Ata: Science of the Kazakh SSR.]
- Margulan A. Kazakhskoye narodnoye prikladnoye iskusstvo. Alma-Ata: Oner. T.1, 1986. 256 s. [Margulan A. (1986). Kazakh Folk Applied Art. Alma-Ata: Oner. Volume 1. T.1.]
- Medoyev A. Gravyury na skalakh. Alma-Ata: Zhalyln, 1979. 171 s. [Medoev A. (1979). Engravings on the rocks. Alma-Ata: Zhalyln.]
- Mukhambetova A.I. Genezis i evolyutsiya kazakhskogo kyuya (tipy programmnosti). Amanov B., Mukhambetova A.I. Kazakhskaya traditsionnaya muzyka i XX vek. Almaty: Dayk-press, 2002. S. 119-152. [Mukhambetova A.I. (2002). Genesis and evolution of Kazakh kui (types of programming). Amanov B., Mukhambetova A. Kazakh traditional music and the twentieth century. Almaty: Dyke Press. P. 119-152.]
- Mukhambetova A.I. Kalendar i zhanrovaya sistema traditsionnoy muzyki kazakhov. Amanov B., Mukhambetova A. Kazakhskaya traditsionnaya muzyka i XX vek. Almaty: Dayk-press, 2002. S. 67-92. [Mukhambetova A.I. (2002). Calendar and genre system of traditional music of the Kazakhs. Amanov B., Mukhambetova A. Kazakh traditional music and the twentieth century. Almaty: Dyke-press. P. 67-92.]
- Mukhambetova A.I. Tengrianskiy kalendar kak osnova kochevoy tsivilizatsii (na kazakhskom materiale). Amanov B., Mukhambetova A. Kazakhskaya traditsionnaya muzyka i XX vek. – Almaty: Dayk-Press, 2002. S. 11-52 [Mukhambetova A.I. (2002). The Tengrian calendar as the basis of a nomadic civilization (on the Kazakh material). Amanov B., Mukhambetova A. Kazakh traditional music and the twentieth century. Almaty: Dyke-Press. P.11-52.]
- Mukhambetova A.I. Traditsionnaya muzykalnaya kultura kazakhov v sotsialnom kontekste XX veka //Amanov B., Mukhambetova A. Kazakhskaya traditsionnaya muzyka i XX vek. Almaty: Dayk-Press, 2002. S. 359-389 [Mukhambetova A.I. (2002). Traditional musical culture of the Kazakhs in the social context of the twentieth century. Amanov B., Mukhambetova A. Kazakh traditional music and the twentieth century. Almaty: Dyke Press. P.359-389.]
- Nurlanova K. Estetika khudozhestvennoy kultury kazakhskogo naroda. Alma-Ata: Nauka KazSSR, 1987. 174 s. [Nurlanova K. (1987). Esthetics of the artistic culture of the Kazakh people. Alma-Ata: Science of the Kazakh SSR.]
- Omarova G. Kazakhskaya kobyzovaya traditsiya: Avtoref. dis. ... kand. iskusstvovedeniya. Leningrad, 1989. [Omarova G. (1989). Kazakh kobyz tradition: Author’s abstract of dis. ... Ph.D in History of Arts. Leningrad.]

Omarova G.N. Kazakhskiy kyuy: kulturno-istoricheskiy kontekst i regionalnyye stili: Avtoref. dis. ... doktora iskusstvovedeniya. Tashkent, 2012. [Omarova G. (2012). Kazakh kyuy: cultural and historical context and regional styles: Author's abstract of dis. ... Doctor of art history. Tashkent.]

Orazbayeva A.I. Tsvilizatsiya kochevnikov evraziyskikh stepey. Almaty: «Dayk-Press». 2005. 168 s. [Orazbaeva A.I. (2005). The civilization of the nomads of the Eurasian steppes. Almaty: Dyke-Press.]

Rayymbergenova S. Drevnyaya instrumentalnaya muzyka kazakhov: Avtoref. dis. ... kand. iskusstvovedeniya. Tashkent, 1993. [Raiymbergenova S. (1993). Ancient instrumental music of the Kazakhs: Author's abstract of dis. ... Ph.D in History of Arts. Tashkent.]

Tursynov E. Vozniknoveniye baksy, akynov, seri i zhyrau. Astana: IKF Foliant, 1999. 252 s. [Tursynov E. (1999). Occurrence of Baksy, Akyns, Seri and Zhyrau. Astana: ICF Foliant.] Tursynov E. Khazakh auyz adebitinin bayyrgy okilderi. Alma-Ata: Gylym, 1976. 200 b. [Tursynov E. (1976). Ancient carriers of Kazakh oral literature. Alma-Ata: Gylym.]

Khaltayeva L. Genesis i evolyutsiya burdonnogo mnogogolosiya v kontekste kosmogonicheskikh predstavleniy tyurko-mongolskikh narodov: Avtoref. dis. ... kand. iskusstvovedeniya. Tashkent, 1991. [Khaltaeva L. (1991). The Genesis and Evolution of bourdon polyphony in the Context of Cosmogonic Representations of the Turkic-Mongolian Peoples: Author's abstract of dis. ... Ph.D. in History of Arts. Tashkent]